

ІГОР МИЦЬКО

ОСТРОЗЬКА СЛОВ'ЯНО-ГРЕКО-ЛАТИНСЬКА АКАДЕМІЯ

У тисячолітній історії нашої культури важливе місце посідає волинське місто Остріг, яке на зламі XVI–XVII ст. стало всеукраїнським інтелектуальним центром. Саме тут протягом 1576–1636 рр. діяла академія — перша школа вищого типу в православному регіоні Європи¹. Вона була й першою українською науковою установою, одним із знайомих осередків європейської грецистики. Острозька друкарня прославилася своїми книжками, насамперед першим у світі виданням Біблії церковнослов'янською мовою (1581). Ренесансна архітектура Острога та околиць, іконопис, його хороше мистецтво стали зразками для всієї України.

Заснування в приватному волинському місті першої школи вищого типу було явищем закономірним. Бо найсприятливіші умови для розвитку української культури на той час склалися саме в цьому краї. Тут сильними були позиції православних феодалів (з-поміж них вийшли найбільші магнатські роди Речі Посполитої). Якраз вони мали спроможність забезпечувати різноманітні коштовні починання, зокрема у шкільництві. Активність міщанства була досить малою, що частково стало наслідком приватного характеру абсолютної більшості міст. Їх мешканці, на відміну від міщан державних (королівських) міст, користувалися меншою політичною та економічною свободою і мало виявляли себе в громадському житті краю. Не надто вирізнялася й місцева церковна ієрархія, яка, як і українська Церква загалом, перебувала в той час у затяжній кризі. Ані Луцько–Острозьке, ані Володимиро–Берестейське єпископства не вели переду в культурному русі. Національний гніт на цих землях майже не відчувався. Нечисленні католики (переважно поляки) не могли відігравати домінуючу роль, місцева адміністрація добиралася переважно з-поміж українців, які ще займали всі ключові посади². Та й Волинь до 1569 р. входила до складу Великого князівства Литовського, відомого своєю традиційною вірстершимістю.

Отож, внаслідок історично зумовлених обставин, на 70–1 рр. XVI ст. провідною культуротворчою силою України стали волинські феодалі. Саме вони

найбільше були зацікавлені в існуванні у своєму регіоні школи вищого типу. Крім загальнокультурних мотивів, це стимулювалося й суто місцевими умовами. Інкorporація „литовської“ України до Польського королівства спричинила певні зміни в побуті, практиці державної служби та міських органів самоврядування. Передумовою призначень на посади, де раніше панувала українська мова, стали досконале володіння польською та латинською, загалом вищий освітньо–культурний рівень. Цього вимагало й загальнодержавне політичне життя (сеймики, з'їзди, сейми), до якого активно почали залучатися волинські феодалі. Система домашнього, прицерковного чи примонастирського навчання шляхетських та міщанських дітей вже себе пережила. Патомість висилання юнаків на студії в польські, а тим більше закордонні вищі школи потребувало чималих витрат. До того ж навчання у цих закладах, як і в католицьких та протестантських школах Речі Посполитої, часто було причиною полонізації молоді.

Академію заснував Костянтин–Василь Костянтинович Острозький (1526–1608), пайбільший магнат держави, відомий меценат, нащадок самого святого Володимира³. Величезні маєтності⁴, походження, посідання впливових урядових посад давали йому змогу протягом півстоліття відігравати визначну роль у політичному житті держави. Як визначний лідер православної опозиції у Речі Посполитій, він брав активну участь у всіх тогочасних політично–релігійних акціях. Свідченням величезного авторитету К.-В.Острозького стало призначення його згодом патріаршим екзархом для православних Речі Посполитої. Від Вільнюса і до Александрії (єгипетської) магнат прославився своїми щедрими пожертвами на церкви, монастирі. І саме він став фундатором академії, друкарні, літературно–публіцистичного гуртка.

Князевий вибір Острога для влаштування культурно–освітнього, видавничого і пропагандистського центру не був випадковий. Насамперед — з міркувань престижу — йому важило те, щоб розмістити академію в „домопачальному граді“, себто місті, яке дає назву його аристократичному роду. Однак вирішаль-

ними були ідеологічні мотиви: як в одному з осередків православної Луцько-Острозької єпархії, в Острозі діяв кафедральний собор (замкова Бого-явленська церква), при якому часто перебував владика зі своїм кліром; князівський двір (в Острозі та Дубні) став центром політичного життя України на зламі XVI–XVII ст.

К.-В. Острозький, за свідченням сучасника, споруджував школу „майже з королівським розмахом“⁴⁵. Великі суми записала їй близько 1577 р. і племінниця князя, до 1573 року формальна власниця міста, княжна Гальшка Острозька⁶. Вона надала на „шпиталь и академию острозьку, на манастиръ святого Спаса недалеко Луцка над рекою Стыром и на сели Доросиню“ 6 000 коп грошей. До речі, за її прикладом інша Гальшка, Гулевичівна, 1615 р. подарувала київському братству землю під „школу дѣтем, так шляхетским, яко і местским“⁴⁷.

В організації школи, як і всього культурно-видавничого центру в Острозі, до певної міри зразком стали аналогічні приватні католицькі і протестантські осередки Речі Посполитої та престижні закордонні університети. В основу діяльності було покладено традиційне для середньовічної Європи, однак цілком незвичне для українського шкільництва, вивчення семи „вільних наук“. Така програма охоплювала предмети „тривіуму“ (граматика, риторика, діалектика) та „квадривіуму“ (арифметика, геометрія, музика, астрономія). Проте новозаснована школа докорінно відрізнялася від західноєвропейських чи польських початкових та середніх шкіл, насамперед своїм виразно національним характером й орієнтацією на греко-візантійську культурну спадщину. Унікальність та оригінальність її виявилися і в тому, що відповідно до культурних та політично-релігійних потреб України тут своєрідно інтерпретували гуманістичну ідею „тримовного ліцею“ (тобто гебрійсько-греко-латинського). Православний характер школи продиктував заміну іврити церковнослов'янською мовою⁸.

Ідею тримовної школи висунув вперше і широко популяризував у Європі Еразм Роттердамський (1467–1536). Такий навчальний заклад, де плекались би студії трьох сакральних мов, покликаний був готувати видання Біблії. Ці засади найпоспідовніше втілював у життя іспанський кардинал Франсіско Хіменес. Він заснував університет в Айкала й ініціював випуск у світ першої багатомовної Біблії (гебрійською, грецькою, латинською і халдейською мовами), т. зв. Комплютенської поліглотти (1517–1577). Гуманістичні, педагогічні та лінгвістичні аспекти роттердамського ідеалу „тримовного виховання“ найповніше були реалізовані у створеному при славнозвісному в Європі університеті бельгійського міста Лувена „Колегіум Трілінгве“ (1517). Виник аналогічний колегіум і в Парижі (1530), згодом відомий як славетний „Коллеж де Франс“. Загалом же вивчення гебрійської та грецької мов було вельми поширеним явищем у Європі XVI ст. Проводилося воно в багатьох німецьких університетах, зреформованих на засадах, вироблених Філіпом Меланхтоном (1497–1560), у Ягеллон-

ському університеті, католицьких та протестантських середніх школах Польського королівства. Так, після реформи в Краківському університеті 1579 р. до навчального курсу було введено ці дві мови. Однак згодом зацікавлення гебрійською послабилося і навчальні програми обмежились вивченням переважно латини, рідше — грецької мови й писемності⁹.

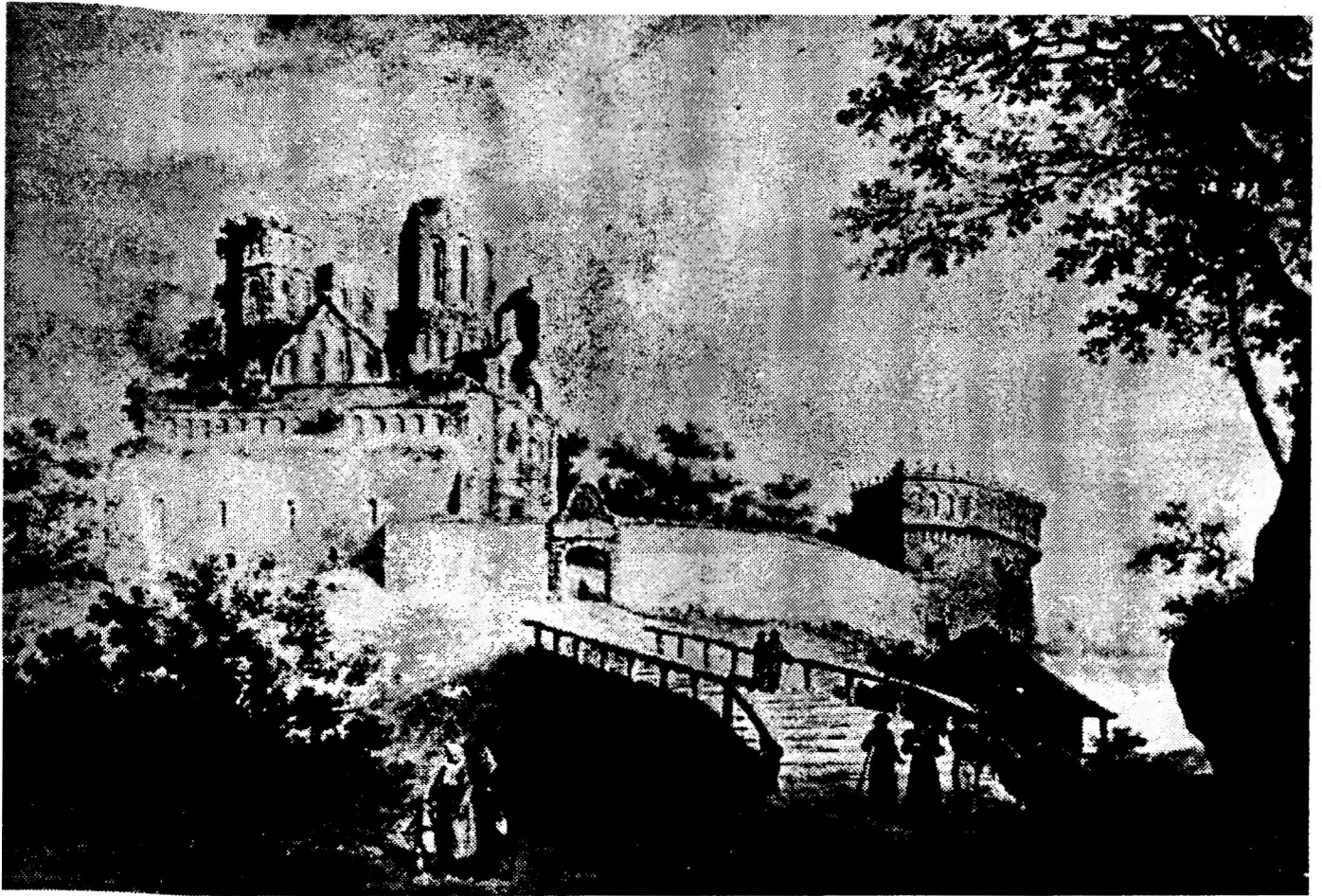
Що роттердамівський ліцей до певної міри став за прообраз школи в Острозі, видно з аналізу книжок, які передували тут виходові у світ першої Біблії церковнослов'янською мовою (Остріг, 1581). Заснування академії йшло паралельно й у взаємозв'язку з підготуванням такого фундаментального, як на всі часи, видання; було покликано стимулювати біблійні студії, причому не тільки філологічні, а й богословські.

Греко-церковнослов'янський Буквар 1578 р. — перше відоме на сьогодні острозьке видання. Це елементарний підручник двох мов з острозької лінгвістичної тріади. Те, що в Острозі не виходили латиномовні видання, зумовлювалося, вочевидь, небажанням порушувати монополію права польських друкарень, протегованих королем. Через два роки тут було видано Новий Завіт разом з Псалтирем. Малий формат, дрібний шрифт, розташування Псалтиря, за яким тоді щоденно навчалися грамоти та співу, на початку книги — засвідчують шкільне призначення видання. А цитування в передмові слів апостола Тимофія: „Сія предажде вѣрним члком иже доволни будут іншихъ наоучати“ і доданий до Нового Завіту тематично-предметний покажчик, укладений вчителем академії Тимофієм Михайловичем (Анничем), — стверджують його теологічну скерованість. 5 травня 1581 вийшло друком суто шкільне видання — т. зв. „Хронологія“ Андрія Римші: перелік церковнослов'янською, гебрійською та українською мовами місяців року, до кожного з яких було додано вірш на сюжет із Ст. Завіту.

Серед згаданих книжок привертає до себе увагу Новий Завіт. Саме цю частину Біблії найбільше досліджував Е. Роттердамський (він, власне, вперше видав Новий Завіт грецькою мовою), її ж таки, поряд з творами отців Церкви, вчений поклав в основу своїх богословських курсів, читаних у Кембріджі.

Національно-православне спрямування острозької школи із зрозумілих причин не зустріло апробації в ортодоксальних католицьких колах. Відомий польський письменник, єзуїт Петро Скарга, без сумніву, мав на думці саме цей навчальний заклад, коли на початку 1577 р. говорив: „і не було ще на світі і не буде жодної академії, колегії, де б теологія, філософія й інші визволені науки іншими мовами (крім латинської і грецької — І. М.) вивчилися і порозумівались. З слов'янської мови жоден не може бути вченим“¹⁰.

Ідея української „тримовної гімназії“ була задекларована вже в першому острозькому виданні. На титулі Букваря 1578 р. читаємо, що Бог повелів князеві „устроить дом на дѣло книг печатных, к тому же еще дом и дѣтям к наученію, ... и избравши мужей в божественном писаніи искусных, в греческом языкѣ и в латинском, паче же и в русском. И пристави их

П. Раслер. "Руїни замку в Острозі"

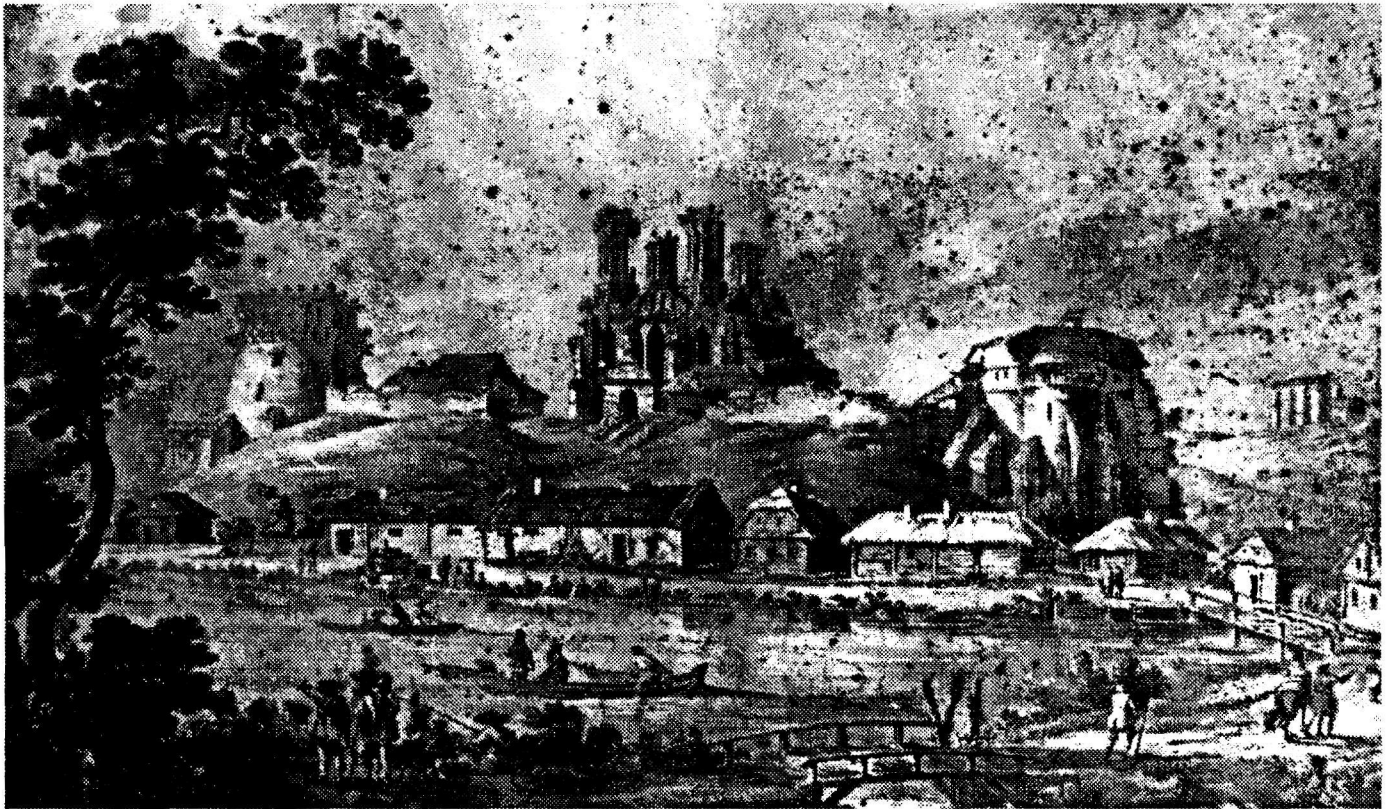
дѣтищному училищу⁴¹. Для історичного та політичного обґрунтування нововведення наприкінці книги додано „Сказаніє, како состави святий Кирил Філософ азбуку по языку словенську и книги проведе от греческих на словенській язык“ Храбра Чорноризця (X ст.). У цьому полемічному трактаті доводилась рівноправність слов'янської мови з класичними.

Таким чином, в Острозькій академії вперше в українському шкільництві було запроваджено викладання грецькою та латинською мовами. Також уперше навчання церковнослов'янською було поставлено на науково-методичний рівень. Адже готування до друку Біблії вимагало вироблення певних сталих граматичних засад, ознайомлення з найсучаснішою європейською мовознавчою думкою. Те, що в Острозі цими мовами читались якісь, очевидно, початкові філософські курси, видно із свідчень сучасників: К.-В. Острозький „мѣл у Острозѣ и школы философскія, языком греческим, и латинским, и словенским“⁴². Іврит в Острозі не був повністю ігнорований. Навіть у початкових класах академії діти вивчали назви місяців цією мовою. Певні філологічні консультації викладачі та перекладачі могли отримувати від діячів відомої в Речі Посполитій Острозької ешіби — школи коментаторів Талмуду.

Цілком можливо, що студенти академії ознайомилися з основами тогочасного права, зокрема

церковного, на що побічно вказує культивоване в Острозі переписування „Кормчої“⁴³.

По-різному називали Острозьку школу сучасники⁴⁴. Найбільше, однак, „академією“ (фундаторка Гальшка Острозька⁴⁵, ректор Герасим Смотрицький⁴⁶, ідеологічний супротивник Іпатій Потій⁴⁷, укладач інвентаря міста 1620 р.⁴⁸). Навіть єзуїтський хроніст Ян Велевіцький з Кракова величав її „схизматичською академією“ на протипагу єзуїтській острозькій „колегії“ (1623 р.)⁴⁹. Фактично ж вона була середньою школою, хоч в окремі періоди, коли залучалися висококваліфіковані спеціалісти, могли впроваджуватись окремі курси академічного рівня. Що ж до назви, то престижні учбові заклади підвищеного рівня часто так іменувалися й попри відсутність для цього формальних підстав. Наприклад, т. зв. Академія Любранського в Познані (Великопольща), заснована 1519 р., чи організована в 1559 р. Жаном Кальвіном відома Женевська гімназія, яка готувала кандидатів на пасторів та урядовців-правників. В тогочасних умовах навіть магіат К.-В. Острозький не зміг би добитися для своєї школи, антикатолицької за спрямуванням, прав вищого учбового закладу. Саме 1576 року королівський престол Речі Посполитої зайняв фанатичний католик Стефан Баторій, на зміну якому згодом прийшов не менш ревний у справах віри Сигізмунд III (1587–1632). Їх панування позначилося небу-

З. Фогель. Вигляд Острозького замку з півдня, 1796 р.

Замкова гора. Вигляд з півдня. Фото 1880-х років

валим посиленням соціально-економічної, релігійної, культурної дискримінації українського та білоруського народів міськими органами самоврядування, урядом, шляхтою, костельною ієрархією. З 80-х рр. XVI ст. активізувалася навколоунійна боротьба, яка особливо загострилась після Берестейського собору 1596 р. Така політично-релігійна ситуація прямо впливала на розвиток Острозької школи, визначала умови та форми її діяльності. Крім того, згідно з європейською практикою, прерогатива надання університетських прав належала королеві (за апробації папи римського і сейму). Водночас уже засновані академії всіляко чинили опір виникненню нових, конкурентних шкіл. Навіть єзуїтам, попри активне сприяння короля Стефана Баторія, нелегко було реорганізувати свою Вільнюську колегію в академію (1578). Складно було отримати офіційно-юридичне визнання для заснованої 1595 року в Замості академії й католицькому магнатові Янові Замойському.

Однак формальна невизначеність статусу закладу, як і його приватний характер, сприяли виникненню вперше в Україні світської публічної школи, незалежної не тільки від державних чинників та костельної ієрархії, а й навіть від Православної Церкви. Мирянами були штатні викладачі (бакалаври), більшість ректорів, а залучення духовних осіб відбувалося насамперед через відсутність інших інтелектуальних кадрів. Фактично в Острозі вперше було подолано монополію Церкви в українській освіті.

В історії академії можна окреслити три періоди.

Перший період, час становлення, припадає на 1576–1586 рр. і характеризується великим інтелектуальним спалахом: було випущено у світ першу повну Біблію церковнослов'янською мовою (1581)²⁰. Вже тоді простежувалася унікальна прикмета Острозького культурно-освітнього центру (який, окрім академії, включав ще літературно-публіцистичний гурток та видавництво) — залучення до співпраці діячів різних конфесій, ідеологічних та політичних орієнтацій попри перевагу православного спрямування діяльності осередку. Тут перебували послідовники традиційно православних поглядів — українець Герасим Смотрицький²¹ і росіянин Іван Федоров; випускник римського Германського колегіуму (однак запеклий антипапіст), грек Еммануїл Мосхопулос; протестанти білорус Андрій Римша та українець Мотовило; проватикансько настроєні греки Діонісій Раллі та Євстахій Нафанаїл.

Залучення наукових кадрів та викладачів з-за кордону до Острога відбувалося двома етапами. Перший пов'язаний із заснуванням колегії і готуванням до друку Біблії, другий припадає на II половину 90-х рр. XVI ст. Один із списків Святого Письма з Ватикану привіз грек Діонісій Раллі. 1579 року Євстафій Нафанаїл перекладав тексти до Біблії, навчав дітей К.-В. Острозького. Еммануїл Мосхопулос теж брав участь у підготовчих роботах (згодом їздив до Росії; повернувшись на батьківщину, співпрацював з відомим публіцистом і літератором Максимом Маргунієм). Очевидно, до гуртка входили також Тимофій, єпископ міста Поло, і єпископ Меглени Феофан Грек.

Наступний період діяльності академії (1587 — поч. 1620 р.), час її найвищого розквіту, великою мірою позначився навколоунійними змаганнями в Україні та Білорусії. Саме тоді до Острога та підпорядкованих йому культурно-ідеологічних осередків було запрошено багатьох видатних особистостей того часу — українців та чужоземців. Їх винесений з відомих європейських університетів і протестантських середніх шкіл науковий та педагогічний досвід, треба думати, був втілений у діяльності Острозької академії. Адже українець Кипріян навчався в Падуанському та Венеційському університетах, Ісакій Борискович — в Александрійській патріаршій школі, народжений у Львові грек Еммануїл Аххілеос закінчив римську Афанасіївську колегію. З-поміж емігрантів — вихованців Падуанської академії вирізнялися греки Никифор Кантакузин та Кирило Лукаріс, згодом патріарх Александрійський та Константинопольський.

Патріарший протосинкел Никифор Кантакузин був славний своєю ерудицією і коли навчався та працював у Падуанській академії, і серед греків Венеції. До Острога він приїхав „для отправки наук визволених“, тут писав якісь публіцистичні твори. Його співвітчизник Кирило Лукаріс у 1594–1600 рр. займав посаду ординарного ректора, викладав грецьку мову²². Обидва, як тоді велося, давали приватні лекції обдарованим учням²³.

Порівняно високий інтелектуальний рівень академії втримувався насамперед завдяки співпраці з нею іноземних діячів та посиленню міжнародних контактів. Треба наголосити на тому, що в жодному з культурно-ідеологічних центрів України XVI–XVII ст. не перебувало стільки впливових, здебільшого високоосвічених особистостей православного Сходу та Балкан. Масовими і повсякчасними були їх відвідини Острога, в певні періоди мало не щотижня прибували сюди їх багатолюдні валки. З видатних достойників слід згадати Пелагонського митрополита Єремію, Стагонського єпископа Авраамія Гаціду, архієпископа Кізікійського та Тирновського Діоносія Раллі, архимандрита Феофана (згодом Єрусалимського патріарха). Зокрема, мав у князя шану Охридський архієпископ Афанасій, який, до речі, привіз до Острога регалії візантійських імператорів²⁴. Усі вони не тільки залучалися до релігійно-політичного життя України, але також по змозі консультували викладачів та перекладачів, сприяли налагодженню книжних контактів з тими країнами, звідки походили чи де посідали церковні посади. Взаємовигідні культурні зв'язки були налагоджені ще в 70-х роках XVI ст. з монастирями Афона. Туди для морального вдосконалення, вивчення та копіювання багатой грецької та церковнослов'янської книжності мандрували Йов Княгиницький, Іван Вишенський, Ісакій Борискович, ієромонах Афанасій та інші діячі. Натомість афонські ченці приходили до Острога за ялмужною, місцевими виданнями, постачаючи водночас потрібні друкарні та колегії рукописи, яких не було в Україні.

Таким чином, Остріг став провідним центром міжнародного культурного спілкування України. Знач-

ні праці в галузі перекладу, які здійснювалися при академії, а також перебування в Острозі грецьких інтелектуалів спричинилися до того, що місто до початку другого десятиліття XVII ст. було одним з найбільших осередків грецистики Речі Посполитої.

З академією співпрацювали й польські діячі, що забезпечувало відповідний рівень викладання польською і латинською мовами. Серед них особливо вирізнявся Ян Лятош (1539–1608) — астроном, математик, доктор медицини, випускник Краківського та Падуанського університетів. Через конфлікт з консервативними католицькими колами він змушений був покинути викладання в Краківському університеті. Останні десять років свого життя вчений провів в Острозі. Певну допомогу академії могли надавати Симон Пекалід (латиномовний поет, випускник Краківської академії) і блискучий полеміст, випускник однієї з протестантських шкіл Великопольщі Мартин Броневський (Христофор Філалет). Славу Острогу принесли й українці-самоуки, визнані православні публіцисти Герасим Смотрицький, Іван Вишенський, Василь Малющицький-Суразький, Клірик Острозький, протопоп Ігнатій, літератор Дем'ян Наливайко, друкарі, книжники.

Отже, з другої половини 90-х рр. XVI ст. Остріг об'єднав блискучі інтелектуальні сили України та з-поза її меж. У ньому, по суті, сформувалася перша наукова установа України (філологічного профілю), постало найпотужніше тогочасне українське видавництво.

Для повнокровної діяльності академії важливе значення мала й та духова атмосфера, яка панувала в Острозі. На зламі XVI–XVII ст. тут стикувалися, взаємозбагачуючись, різні національно-культурні традиції. В порівняно невеликому місті (близько 5 тис. мешканців) були одні з найбільших і найдавніших в Україні колоній євреїв та татар. Вони займали окремі квартали й користувалися правом самоврядування. Митні та торговельні свободи притягували сюди купців з усієї Речі Посполитої та з-за кордону. Як кожне місто, заангажоване в міжнародній торгівлі, Остріг швидко зробився відкритим до сприйняття всіляких новітніх культурних, мистецьких та релігійних віянь. Досить сказати, що протягом останньої чверті XVI ст. докорінно змінився навіть зовнішній вигляд Острога (за участю італійських архітекторів). Жодне волинське місто того часу не мало стільки будівель, виконаних у стилі Ренесанс (замок, три дерев'яні палаци, міські вежі та будинки, ратуша). Інтелектуально-мистецьке середовище міста творили досить численні малярі, співаки, цехові та придворні музики, будівничі-іноземці, ксьондзи та вчителі католицької школи, а також приватні та міські лікарі, аптекарі — усі здебільшого бакалаври Краківського університету. До проакадемічних кіл входили парохі острозьких церков, ченці монастирів К.-В. Острозького: Дерманського Святотроїцького, Дубнівських — Преображенського та Воздвиженського, Дорогобузького Богородичного, Степанського Святотроїцького, Любарського Святоюріївського.

Таким чином, поряд з дев'ятьма церквами активно діяли костюль з високоосвіченим настоятелем та вчителем, дві синагоги із знаною єшибою — духовною і загальноосвітньою школою, татарський мечет із школою, кальвіністський та протестантський збори; мирно жили різні народи, різні мови, конфесії. Витворився оригінальний синтез української культурно-побутової традиції і загальноєвропейської (носіями якої стали поляки, німці, шотландці, угорці, пруси, греки з Італії) та східної (виразниками якої були євреї, татари, греки з малоазійських колоній).

Крім загальнокультурних міркувань, заснування академії мало на меті активізувати філологічні дослідження, поставити їх на науковий рівень; виховати українських знавців грецької, латинської, старослов'янської мов і після всього — видати першу у світовому друкарстві Біблію церковнослов'янською мовою. Острозькі науковці не пішли шляхом видання перекладу Святого Письма національною (українською) мовою, як це було зроблено перед тим для потреб інших слов'янських народів (чехів, поляків). Орієнтація на інтереси всього слов'яно-православного регіону була тоді домінуючою. Пріоритет церковнослов'янської мови в перекладі й публікації творів греко-візантійської літератури — ось головна засада видавничої діяльності академії того періоду²⁵. Натомість згодом, у підготуванні полемічних творів, виявила себе інша тенденція — враховувати рівень освіченості та мовну ситуацію серед різних груп населення України та Білорусії. Такі твори почали видавати не лише церковнослов'янською мовою, а й українською і навіть польською (у Кракові).

Готування Біблії в стінах академії сприяло виробленню певного стандарту церковнослов'янської мови для всіх слов'яно-православних народів у XVI–XVIII ст. Те саме відбувалося й під час навчального процесу. Тому цілком закономірно, що саме випускник академії Мелетій Смотрицький був автором церковнослов'янської „Граматики“ (1619) — найвідомішого твору давнього українського мовознавства. Він використав як особистий мовознавчий досвід, так і лінгвістично-педагогічну практику своєї „альма-матер“.

Великим досягненням видавничої та педагогічної діяльності школи було певне вноормування української книжної мови. До цього були причетні як працівники літературно-публіцистичного осередку, так і викладачі. Особливі заслуги в цій ділянці належать Дем'янові Наливайку: він послідовно супроводжував церковнослов'янські тексти своїх видань, передмови та післямови до них, „Лекції словенські“ перекладами українською мовою. Вироблені в Острозі лінгвістичні засади, правдоподібно, були творчо використані у Львівській та Київській братських школах, Могиланському колегіумі, Лаврівській друкарні. Не випадковим є й те, що саме острожанин з походження Тарасій Земка²⁶, „вчена людина у грецькому, латинському, слов'янському та руському діалекті“, вперше переклав з грецької на українську мову синаксарі Никифора Каліста Ксанфопула до „Триоді постної“ (Київ, 1627).

Одночасно з академією в Острозі була заснована і друкарня, частина видань якої готувалася викладачами, а низка книжок призначалася для початкових класів школи (церковнослов'янські та грецькі букварі, Катехизис²⁷, поетичні твори). Організував видавництво близько 1578 року засновник книгодрукування на землях України, росіянин Іван Федоров²⁸. Він також очолював гурт технічних працівників, який випустив у світ шедевр давньоукраїнської поліграфії — Острозьку Біблію 1581 р. Надалі видавництвом керували місцеві діячі — полеміст Василь Малюшицький-Суразький і вчитель Дем'ян Наливайко. При Острозькій академії та пов'язаних з нею осередках проводилося переписування тих книжок, що їх з технічних чи політичних міркувань не було змоги надрукувати у місцевій друкарні („Кормча“, „Бесіди“ Івана Золотоустого, тексти „Лекцій“ Дем'яна Наливайка, переклади ієромонаха Кипріяна, „Диоптра“ Віталія). В Острозі виробилася своя школа скоропису²⁹. Правдоподібно, що якісь характерні риси були притаманні книгам, скопійованим в Острозі півуставом³⁰.

Острозьке видавництво не мало змоги випустити у світ жодної власної історичної праці, оскільки дозвіл на вихід таких видань надавав король³¹. А його протекції у випуску українських книжок годі було й сподіватися. Однак при школі, одним з основних завдань якої було виховувати молодь у патріотичному дусі, культивувався вітчизняна історична традиція, студенти вочевидь знайомилися з давньоукраїнськими літописами („Повістю временних літ“, Київським та Галицько-Волинським літописами)³², грецькими хроніками³³, польськими та західноєвропейськими історичними працями.

Остріг уславився як центр високої музичної культури. Цьому сприяли особисте замилювання К.-В. Острозького до хорового співу³⁴ та культивування його в стінах академії. Не випадково ректор академії, згідно з фундаційною грамотою, опікувався хором при кафедральному Богоявленському соборі, а його учасниками були студенти³⁵. Як наслідок в Острозі виник відомий згодом серед східнослов'янських народів „острозький напів“³⁶. Симптоматично, що, як встановив Ю. Ясиновський, серед українських церковних композиторів першої половини XVII ст. відомі лише два імені — Мелетія Смотрицького та Йова Борецького, випускників академії. Навіть фанатична католичка Г.-А. Ходкевич не могла ігнорувати високу музичну культуру українського середовища: фондуючи школу при костьолі, вона призначила гроші для кантора-органіста та трьох хлопчиків-співаків³⁷. Наприкінці XVI і в XVII ст. високого рівня досяг також розвиток світської музики в Острозі, тут навіть було засновано цех музикантів³⁸.

Відповідний рівень мовознавчих студій та викладання в академії забезпечувала багата книгозбірня. Як свідчив сучасник Симон Пекалід 1600 р., в Острозі „квітне бібліотека, зібрана з немалим трудом“³⁹. Вражає географія книжкових зв'язків академії та видавництва: Аравія, Александрія, Константинополь, Афон, Італія, Москва, Білорусія, Польща, Литва.

Вищий тип, виразно національний характер острозької школи, як і порівняно невеликі витрати на навчання та утримання студентів, сприяли її популярності в українсько-білоруському середовищі. Втім, були й суб'єктивні чинники. Насамперед приваблювала можливість знайомства та близьких контактів з впливовими особистостями в місті та школі, на князівських дворах в Острозі та Дубні, в монастирях, на з'їздах шляхти і т. ін. Це якоюсь мірою забезпечувало українській молоді майбутні суспільні аванси чи, згодом, навіть певний авторитет у державних, політичних та релігійних колах. Натомість підбір колективу викладачів різних національностей і поглядів мало не з усієї Європи сприяв розвитку гуманістичного та ренесансного світогляду, толерантності, неортодоксальних поглядів у юнаків. Такі наставники допомагали позбуватися комплексу провінційності, розширювати культурний та громадський світогляд і мислення.

Навколо академії витворився антикатолицький полемічний осередок, до початку XVII ст. найактивніший серед східних та південних слов'ян, волохів. Поряд з Патріаршою академією в Константинополі та Венеційським екзархатом, впливи яких поширювалися на грецькі землі та середземноморські колонії, він став одним з провідних православних центрів Європи. Літературно-публіцистичний гурток готував відповіді на антиправославні твори католицьких авторитетів, переклади з грецької на церковнослов'янську та українську мови книг та послань таких відомих тогочасних діячів, як Александрійський патріарх Мелетій Пігас та Філадельфійський митрополит Гавриїл Север (діяв у Венеції). В Острозі не цуралися допомоги протестантів, з якими вже тісно співпрацювали на ниві політичної боротьби з реакційними католицькими колами.

Перший відомий оригінальний твір осередку — це відповідь довіреної особи князя, протестанта Мотовила, на антиправославний трактат єзуїта Петра Скарги „Про єдність Церкви Божої“ (1577)⁴⁰. Через десять років ректор академії Герасим Смотрицький написав і об'єднав у збірник статті „Ключ царства небесного“ і „Календар римський новий“⁴¹. У них він дискутує з проунійними „Висодами віри“ єзуїта Бенедикта Гербеста. „Славний острозький богослов“, управитель маєстностей академії Василь Малюшицький-Суразький призначив свою полемічну „Книжицю у шести розділах“ (1588) теологічно підготовленим читачам⁴². Серед таких читачів слід бачити й студентів вищих класів академії.

Найактивніший період публіцистичної діяльності осередку пов'язаний з Берестейським собором 1596 р. Керування православним контрсобором, який діяв паралельно, здійснювали острозькі діячі на чолі з К.-В. Острозьким, Мартином Броневським, Гаврилом Гуйським⁴³. Серед них бачимо і викладачів академії, літераторів. Це Дем'ян Наливайко, ієродиякон Кипріян та „учитель богодухновенних наук і писаній отечественних іскусний“, протопіп Ігнатій, який навіть дискутував з Петром Скаргою. Саме з цього середовища вийшов „Ектезис“ — опис Берестейського

собору⁴⁴. І коли Петро Скарга видав у 1597 р. свій „Берестейський собор та його оборону“, тоді Мартин Броневський опублікував голосний твір-відповідь „Апокрисис“ (польське видання 1597 р., українське — 1598)⁴⁵. Натомість у полеміку з єпископом Іпатієм Потієм вступив анонімний Клірик Острозький (протопід Ігнатій?), написавши йому дві відповіді „в школѣ грецкой“ (1598–1599)⁴⁶. Твір „Вопроси і отвѣти православному з папіжником“ (1603) присвятив „отроком вшелякого стану, в науках язика латинского спудеом“⁴⁷ інший автор — правдоподібно, Василь Малюшицький-Суразький.

Будучи світською інституцією, Острозька академія у 1602 р. заснувала свою філію в Дерманському монастирі. Очевидно, передбачалося перетворити її невдовзі на впливовий духовний заклад. Філію було організовано на особисте прохання Александрійських патріархів Мелетія Пігаса та Кирила Лукаріса⁴⁸. Серед працівників цього учбового осередку, де навчали „письма словенського, грецького і латинського“, та примонастирської друкарні бачимо грециста Ісакія Борисковича, перекладача Івана Борецького, літератора та викладача Дем'яна Наливайка, відомого аскета Йова Княгиницького.

Остріг, без сумніву, виконував також функцію головного координаційного центру для багатьох українських шкіл, насамперед волинських. Сюди йшли вчителями випускники академії, постачалися учбові видання, рукописи з Острога. Під час реорганізації з ініціативи К.-В. Острозького Володимирської присоборної школи в 1588 р. було встановлено фонди для двох бакалаврів, грецького та слов'янського⁴⁹. А це, безперечно, копіювало структуру Острозької академії, де, як свідчать виявлені Ю. Мициком матеріали, навчало стільки ж „штатних“ викладачів. Інтенсивні та плідні зв'язки підтримував Остріг з українськими братствами та їх школами. Насамперед із Ставропігійським у Львові, при якому функціонувала друга після острозької українська школа вищого типу. Коли виробляли статут братської школи, очевидно, було використано статут та практичний досвід острозької. Тісно співпрацювали й друкарні, які обмінювалися спеціалістами, устаткуванням. Коли одна припиняла роботу, інша її продовжувала. Деякі братські дидакти закінчували Острозьку академію, львівські спудеї вдосконалювали свої знання в Острозі. І навпаки, студенти колеги їхали до Львова викладачами. Тісними були зв'язки Острога з Києвом, зокрема острозькі діячі стояли біля джерел Київської братської школи. У тому, що Київ перейняв естафету українського вищого шкільництва, була закономірність. Саме завдяки „острожанам“ близько 1615 р. (в час поступового занепаду академії) тут витворилися два культурно-освітні осередки — братство зі школою та літературно-перекладацький гурток з друкарнею при Печерській лаврі. До їх становлення, зокрема, доклали зусиль Іван Борецький, перший ректор братської школи та лаврівський архимандрит Елисей Плетенецький. Вже на їх основі Петро Могила у 1632 р. зміг заснувати Київську академію.

Творчі контакти підтримувалися і з протестантськими осередками. В самому Острозі функціонували антитринітарський та кальвіністський збір зі школою. Протестантські громади відомі в таких князівських маєтках, як Лабунь, Остропіль, Старокостянтинів⁵⁰. Цікаво, що студенти православної академії навчалися також в антитринітарській школі в Гюші і навпаки. Школу заснував надвірний маршалок К.-В. Острозького Гаврило Гойський, і вона діяла протягом 1600–1635 рр. Проповідником тут працював Андрій Любінецький, згодом відомий антитринітарський письменник, викладали Теофіл Молітор, Даниїл Дуроссіуш, Войцех Копер і знаний у ті часи лікар Соломон Палюдіус. Що ж до осередків на власне польській території, то саме антитринітарська друкарня Олексія Рудецького в Кракові випускала польськомовні твори, підготовлені в Острозі („Апокрисис“, „Ектезис“).

Занепад академії, як і всього центру, почався після смерті у 1608 р. її патрона К.-В. Острозького і був прямим наслідком переходу міста до спадкоємців-католиків. Висококваліфіковані викладачі-чужоземці вже не мали змоги приїжджати до Острога, почав розпадатися літературно-публіцистичний гурток, згортала свою діяльність друкарня. Цей процес, однак, тривав близько десяти років. Бо ще в 1610 році тут виготовив список свого перекладу з грецької мови на церковнослов'янську знаний філолог Кипріян. А через рік анонімний учень академії виконав досить складний переклад з грецької мови книги полемічних творів Федора Авукара, за якою він попередньо їздив аж до „Аравії“. З 1612 р. походить останнє тутешнє видання. Пізніше переклади острозьких діячів виходили у світ уже в київській та білоруських друкарнях. Висококваліфікованих викладачів школи замінили її вихованці. Тому острожани своїх дітей посилали на навчання вже до інших міст — у вільнюську⁵¹ та київську братські школи, Володимирську присоборну греко-католицьку школу⁵², Афанасієвський колегіум⁵³ у Римі.

На початку 1621 р., з переходом частини міста у власність онуки К.-В. Острозького Ганни-Алоїзи Ходкевич розпочався останній період історії академії, який тривав до 1636 р. Ліквідація православної академії була прямим наслідком діяльності єзуїтів, які протягом півстоліття досить успішно „навертали зі схизми“ родину Острозьких. Чернечий орден не тільки прагнув прибрати до рук величезний масток і вкоренитися в цьому регіоні, але також мав на меті знищити впливовий український антикатолицький осередок в Острозі. Остаточно це вдалося здійснити, виховавши Г.-А. Ходкевич на фанатичну католичку. Саме вона розпочала нагінки вчителів⁵⁴, заборонила викладати латинською та польською мовами⁵⁵, позбавила школу дотацій⁵⁶. Водночас вона заснувала в Острозі 1624 р. відомий у Речі Посполитій єзуїтський колегіум, надала йому величезну мастність. Діяльність зведеної до рівня елементарної школи колишньої православної академії припинилася із запровадженням у місті унії. Сталося це в 1636 р., після повстання українських міщан. Їх спровокувало на виступ осквер-

нення поховання батька Ганни-Алоїзи Олександра (православного), яке княжна вчинила у свято Великодня⁵⁷.

Однак вироблена в Острозі система шкільництва, яка ґрунтувалася на поєднанні українсько-візантійських традицій та певних досягнень європейської педагогіки та науки, не зникла безслідно. Сформований власне тут тип національного вищого учбового закладу православного спрямування — слов'яно-греко-латинська академія — був перенесений до Києва (1632)⁵⁸, звідки поширився до Молдавії (Ясси, 1640)⁵⁹, а після декількох невдалих спроб — і до Москви (1687)⁶⁰.

Навіть за неповними виявленими даними можна стверджувати, що більшість культурно-освітніх та релігійних діячів тогочасної України і Білорусії були пов'язані з Острогом походженням, навчанням, участю в політичних та культурницьких акціях центру. Серед випускників академії бачимо острожан Саву Флячича (її ректора), Наливайків — Северина (козацького ватажка) та Дем'яна (острозького літератора), Стефана Смотрицького (острозького книжника) та його брата Мелетія (відомого письменника), коректора Печерської друкарні Тарасія Земку, ректора Гойської школи, а згодом і Києво-Могилянської академії, Ігнатія Старушича, визнаного книжника Афанасія Китайчича, хроніста Йоакима Єрлича; галичан — відомого православного аскета Йова Княгиницького і патрона українського шкільництва, гетьмана Петра Сагайдачного.

Через Мукачівських єпископів Амфілохія Арданівського (1596), Сергія Тисьмянського (1601–1624) та Івана Заславського (1627–1633)⁶¹, які довго жили на Острозчині, поширювався вплив тутешнього культурно-ідеологічного центру на Закарпаття та Буковину.

Протягом 60-річної діяльності Острозької академії (1576–1636) її закінчили не менш як 500 осіб. Вихованці академії працювали вчителями, літераторами, друкарями, проповідниками, секретарями в державних та приватних установах, ставали релігійними діячами. Вперше учительський стан поповнився не учнями дяківських шкіл, а професійними викладачами з цілком новим світоглядом, набагато ширшими знаннями. Наслідком цього було відчутне підвищення рівня освіти всього суспільства, її демократизація. Академія відігравала й відповідальну політичну роль: протидіяла колонізаторському впливові на молодь католицько-єзуїтських учбових закладів, сприяла формуванню національної свідомості всього українського народу. Непересічним був внесок острозьких діячів у стаювання вітчизняного мовознавства як науки. Став Остріг і впливовим центром міжнародного спілкування.

¹ Ця публікація є скороченим викладом (доповненим та уточненим) книги: Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636). — Київ, 1990.

² Dembińska A. Wpływy kultury polskiej na Wołyń w XVI wieku (w łonie warstwy szlacheckiej) // Pracy Komisji Historycznej. — Poznań, 1933. — Т. 7. — С. 5–41.

³ Попри виняткову роль К.-В. Острозького в історії України, досі немає жодного ґрунтового монографічного

дослідження про цього діяча. Його найсумліннішу біограму див.: Chynczewska-Hennel T. Ostrogski Konstanty-Wasył // Polski słownik biograficzny (далі — PSB). — Т. 24. — С. 489–495.

⁴ Ковальський Н. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. — Днепропетровск, 1975. — С. 113–137.

⁵ Monumenta Poloniae Vaticana. — Cracoviae, 1938. — Т. 6. — Pars 2. — Р. 198.

⁶ Яковенко Н. Цікавий документ // Жовтень. — 1987. — № 2. — С. 128; Центральний державний історичний архів України в Києві (далі — ЦДАК). — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 38 зв.

⁷ Див.: Памятники, изданные Комиссией для разбора древних актов. — Киев, 1846. — Т. 2. — С. 5. Очевидно, ця Гальшка добре знала про надання своєї тезки. Адже її батько — Василь Гулевич, володимирський війський — багато років співпрацював з володимирським старостою К.-В. Острозьким. В. Гулевич допомагав князеві приборкувати повстання К. Косинського, за що отримав від магната маєтності (див.: Доманицький В. Козаччина на переломі XVI–XVII в. // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі — ЗНТШ). — 1904. — Т. 60. — С. 17). А першим чоловіком Гулевичівни був Христофор Потій, син Адама-Іпатія, на той час особливо близької до князівського двору особи.

⁸ На це вперше звернув увагу Я. Ісаєвич. Див.: Isaievycz Ia. Greek Culture in the Ukraine. 1550–1650 // Modern Greek Studies Yearbook. — Minneapolis, 1990. — Vol. 6. — Р. 99.

⁹ Czerniatowicz J. Niektóre problemy naukowe greccystyki w pracach biblistów polskich XVI i XVII w: Teksty greckie a polskie przekłady. — Wrocław, 1969. — С. 13–14.

¹⁰ Памятники полемической литературы (далі — ППЛ). — С.-Петербург, 1882. — Кн. 2. — Стб. 485–486.

¹¹ Азбука Івана Федорова 1578. — Москва, 1983. — С. 1.

¹² Автор Київського літопису I чверті XVII ст. Кирило Іванович. Див.: Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — Киев, 1888. — С. 78; Львівська бібліотека ім. Стефаника НАН України (далі — ЛБНАН). — Від. рук. — Ф. Оссолінських. — Ч. 2169. — С. 113.

¹³ Список виконав Григорій Голубникович в Острозі 1593 р. (див.: Каразин В. Каталог словянорусским рукописям (погибшим в 1812 году) профессора Баузе // Чтения Общества истории и древностей российских при Московском ун-те. — 1862. — Кн. 3. — Смесь. — С. 54. — Ч. 175). Список виконав також Петро Яневський у школі м. Костянтинова 5 грудня 1599 р. (Калужняцкий Е. Обзор славянорусских памятников языка и письма, находящихся в библиотеках и архивах львовских // Труды III Археологического съезда. — Киев, 1874. — Т. 2. — Приложения. — С. 241–246). За даними Я. Щалова, він тепер зберігається в Національній бібліотеці Польщі (Акс. 10782). Відомий і список, якого виконав парох острозької церкви Богородиці Стефан Смотрицький ще за життя К.-В. Острозького (Петрушевич А. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. — Львов, 1874. — С. 35).

¹⁴ У листуванні 1583 року добре поінформованого в острозьких справах папського нунція в Речі Посполитій, італійця А. Болоньєтті, фігурують назви „колегія“, „грецька колегія“ (див.: Bolognetti Alberti nuntii in Polonia epistolae et acta. 1581–1585 // Monumenta Poloniae Vaticanae. — Cracoviae, 1938. — Vol. 7. — Р. 198, 313, 348, 364–366, 385–387, 397, 401, 449, 515, 590, 591). Випускник Краківського університету, поляк Симон Пекалід, вихваляв „тримовний лицей“, „тримовну гімназію“ (Pekalidus S. De bello Ostrogiano ad Pianctus cum Nisoviis. — Cracoviae, 1600. — Р. 10, 25). А коли потрібно було наголосити на православності школи, тоді її називали „училищем греко-словенським“ (Похвала Ісаіе Балабану 1611 г. / Сооб. А. І. Соболевский // Чтения в историческом Обществе Нес-

тора-летописця. — 1894. — Кн. 8. — Отд. 3. — Матеріали. — С. 33, 37) або „школою грецькою“ (ППЛ. — С.-Петербург, 1903. — Кн. 3. — Стб. 381; Пам'ятки полемічного письменства кінця XVI — початку XVII ст. — Львів, 1906. — Т. 1. — С. 202).

¹⁵ ЦДІАК. — Ф. 26. — Оп. 1 — Спр. 4. — Арк. 38 зв.

¹⁶ Архив Юго-Западной России (далі — АЮЗР). — Киев, 1887. — Ч. 1. — Т. 7. — С. XIV.

¹⁷ ППЛ. — Кн. 3. — Стб. 1053, 1054.

¹⁸ Бібліотека Оссолинських у Вроцлаві. — Ч. II/3669. — Арк. 196. „Akademia Szkoły u Drukarnia u insze budowania Collegiackie polskie u Ruskie“ (біля академії містився тоді будинок прикостельної школи).

¹⁹ Wielewicki J. Dziennik spraw domu zakonnego o.o. jezuitów u św. Barbary w Krakowie // Scriptorum regum Polonicarum. — Kraków, 1899. — Т. 17. — S. 151.

²⁰ Верхня межа цього періоду встановлена на підставі того, що десь на зламі 1586 та 1587 рр. академії було надано Суразькі маєтності й активізувалася публіцистична діяльність діячів.

²¹ Біограми острозьких діячів див. у кн.: Мицько І. Остроцька...академія. — С. 81–115. До цієї публікації увійшли лише нововиявлені дані до IX жителесів.

²² Regenvolscius A. Systema historico-chronologium ecclesiarum Slavonicorum. — Utrecht, 1652. — P. 470.

²³ Legrand E. Bibliographie hellénique au 17 e siècle. — Paris, 1896. — Vol. IV. — P. 221.

²⁴ ЦДІАК. — Ф. 220. — Оп. 1. — Спр. 129. — Арк. 1–1 зв.

²⁵ Див.: Ісаєвич Я. Періодикар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. — Львів, 1983. — С. 92–106; Його ж. Літературна спадщина Івана Федорова. — Львів, 1989. — С. 128–140.

²⁶ Про остроцьке походження Земки див.: Monumenta Ucrainae Historica. — Romae, 1965. — Vol. 2. 1624–1648. — P. 130. Це мало б говорити про його навчання в тутешній академії.

²⁷ Унікальна згадка від 27 жовтня 1649 р. про „Katechizm druku ostrozkiego in 4, za zloty 1“ міститься в опису майна померлого вільноського бургомістра С. Лебедича (див.: Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией. — Вильно, 1878. — Т. 9. — С. 483). Помилка у визначенні місця виходу Катехизису є малоімовірною, бо укладач інвентаря, як видно, добре знався на тогочасній книжності. Так, ним ще зафіксовані: „Biblia slowienska druku ostrozkiego..., Ksiega S. Bazylego ostrozkiego druku..., Apostol Skoryny..., Modlitwy druku Mamoniczewskiego“.

²⁸ Про історію друкарства в Острозі, крім названих праць Я. Ісаєвича, див. його: Преемники первопечатника. — Москва, 1981. — С. 6–20.

²⁹ Палеографический изборонок: Матеріали по истории южнорусского письма в XV–XVII вв. — Киев, 1899. — Вып. 1. — С. 13–14, ил. 25–27.

³⁰ Принаймні сильні риси проступають у рукописах, виготовлених Данилом Смотрицьким, його сином Герасимом та внуком Стефаном (див.: Мицько І. Остроцька...академія — С. 11, 169, 170(ил.)).

³¹ Źródła dziejowe. — Warszawa, 1882. — Т. 11. — S. 122–123. Указ короля від 7 лютого 1580 р. про заборону друку історичних праць без його дозволу. Відомо, які серйозні політичні наслідки для Я.-Ш. Гербурта мало видання упродовж 1611–1613 рр. у Добромилі історичних творів С. Оріховського, В. Кадлубека, Я. Длугоша. Йому, зокрема, інкримінувалося заснування друкарні без дозволу короля (див.: Ісаєвич Я. Преемники... — С. 44–46).

³² О. Прицак говорить про виготовлення т. зв. Хлебніковського списку Іпатівського літописного кодексу XVI ст. для Пінського Ліщинського монастиря з острозького рукопису (див.: Прицак О. Чому катедри українознавства в Гарварді? — Нью-Йорк, 1973. — С. 48–50; Його ж. The Old Rus Kievian

and Galician Volhynian Chronicles. The Ostrozkyj (Xlebnikov) and Cetvertyn's'kyj (Pogodin) Codices. — Harvard, 1990. — P. XXXIII, LIX). Попри відсутність всіляких пов'язань цього списку з Пінським монастирем, його палеографія, однак, дуже близька до півуставних почерків Данила та Герасима Смотрицьких (див.: Мицько І. Остроцька...академія — С. 9, 11, 169 (ил.)).

³³ Legrand E. Bibliografie... — P. 220. Принагідна згадка: К. Лукаріс просить Кипріяна позичити йому серед інших книжок і Хроніку Кедрина.

³⁴ Бібліотека Оссолинських у Вроцлаві. — Ч. II/629. — С. 242.

³⁵ Див. у цьому збірнику публікацію Ю. Мицька витягу (у копії XVIII ст.) з фундаційної грамоти на Остроцьку академію. Прототип витягу, очевидно, виконав ректор академії Сава Флячич у 1620 р. Висловлюю подяку колезі за можливість ознайомлення з текстом ще перед його публікацією.

³⁶ Про острозький напів див. у цьому збірнику статтю О. Цалай-Якименко та Ю. Ясіновського.

³⁷ Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. — Warszawa, 1913. — S. 167.

³⁸ У 1624 р. в Острозі зафіксовано навіть цех скрипалів (див.: Akta kościoła farnego ostrozkiego od 1622 r. // Rocznik wołyński. — Równe, 1934. — Т. 3. — S. 206). У 1635 р. лише в половині міста Острога згадано аж „музыков 22 посполитых“ (див.: Ковальський Н. Источники по социально-экономической истории Украины (XVI — первая половина XVII в.). — Днепропетровск, 1982. — С. 78).

³⁹ Українська поезія XVI ст. — Київ, 1987. — С. 203.

⁴⁰ Сам твір не зберігся. Згадки про нього, як і про особу автора, є у двох листах А. Курбського до К.-В. Острозького (див.: Письма князя А. М. Курбского к разным лицам. — С.-Петербург, 1913. — Стб. 103–104, 105–110). Цілком можливо, що окремі його тези чи фрагменти тексту використали інші антикатолицькі полемісти, насамперед В. Малюшицький-Суразький.

⁴¹ Твір написано „у академии острозькой“ у 1587 р., після свята Пасхи, яке тоді припало на 29 березня за н.с. Видано його трохи пізніше, можливо, у вільноській братській друкарні. Публікація: АЗР. — Киев, 1887. — Ч. 1. — Т. 7. — С. 232–265; Мальшевский И. Александрийский патриарх Мелетий Пигас у его участие в делах русской церкви. — Киев, 1872. — Т. 2. — Приложение. — С. 101–133.

⁴² Оpubліковано в: ППЛ. — Кн. 2 — Стб. 690–938.

⁴³ Полное собрание русских летописей. — Москва, 1975. — Т. 32. — С. 182; ППЛ. — Кн. 3. — Стб. 357.

⁴⁴ Див.: Ektezis. — Kraków: Drukarnia A. Rodeckiego, 1597. Оpubл.: ППЛ. — Кн. 3. — Стб. 329–376.

⁴⁵ Christofor Philalet. Apokrisis. — Kraków: Drukarnia A. Rodeckiego, 1598; Апокрисис (Остріг, 1598–1599). Польський та український тексти опубліковано паралельно в: ППЛ. — Кн. 2. — Стб. 1003–1820.

⁴⁶ Клірик Острозький. „Отпис на лист...Іпатія Володимирського і Берестейського єпископа“ (Остроцька друкарня, 1598). Оpubл. в: ППЛ. — Кн. 3. — Стб. 377–432, 433–476. „На другий лист... Іпатія єпископа до...княжати Константина“ відповідь (Остріг, 1599) відома лише у рукописах: ЛБНАН. — Ч. 4453. — Арк. 521–572; Інститут літератури НАН України (Київ). — Від рук. — Ф. 3. — Ч. 4726. — С. 52–116. Оpubл. за обома списками в: Пам'ятки полемічного письменства... — Львів, 1906. — Т. 1. — С. 201–209.

⁴⁷ „Діаголос або розмова папезнику з православним“ (Остріг, написано 1603 р., перед католицькою Пасхою, яку того року святкували 30 березня за н.с.). Оpubл. в: ППЛ. — Кн. 2. — Стб. 4–110. Лише в одному примірнику (ЛБНАН. — Від рук. — Ф. Петрушевича. — Ч. 160) збереглися у великих фрагментах присвята і передмова (ще не опубліковані).

⁴⁸ Памятники, изданные Комиссией для разбора древних актов. — Киев, 1859. — Т. 4. — Отд. 1. — С. 34–38. Без сумніву, саме про це училище говорить В. Рутський в листі до князя М.—Хр. Радзівілла від 15 лютого 1603 р. (з Риму): „Pan wojewoda Kijowski jakies Academie na Wołyniu fundowac chce, rozesłał po Grecyi o professory... Z wyspy Naxu...pisał ociec do syna swego, ktorego miał tu w collegium (Афанасійвський колеґії в Римі. — І. М.), iesliby chciał iachac do knez Wasila,...zeby iachaf i sam mu nie odradzał, wszakze iachaf on wprzod do domu“ (див.: Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт церковно-исторического исследования. — Киев, 1883. — Т. 1. — Приложения. — С. 179–181).

⁴⁹ АЮЗР. — Киев, 1859. — Ч. 1. — Т. 1. — С. 237.

⁵⁰ Левицкий О. Социнианство в Польше и Юго-Западной России // Киевская старина. — 1882. — Т. 2. — Май. — С. 206–207, 210–211; Kosssowski. A. Zarys dziejów protentantyzmu na Wołyniu w XVI–XVII w. // Rocznik wołyński. — Równe, 1934. — Т. 3. — С. 247, 248, 253–254; Tazbir J. Lubiniecki Andrzej // PSB. — Wrocław, 1972. — Т. 17. — С. 594–595; Urban W. Hoscki Gabriel // PSB. — Wrocław, 1963. — Т. 10. — С. 26; Urban W. Hoscki, Roman // PSB. — Т. 10. — С. 26.

⁵¹ Центральна наукова бібліотека ім. Вернадського НАН України (далі — ЦНБ). — Від. рук. — Ч. 74/П20. — Арк. 102. Відомий острозький діяч Іван Підвисоцький-Бережанський в листі до ректора Вільнюської братської школи Йосифа Бобріковича згадує про навчання в нього своїх синів Івана та Петра (1624 р.).

⁵² ЦЦІАК. — Ф. 28. — Оп. 1. — Арк. 206–207 зв. Справа між Павлом Маращичом, „подбакаляръм школы володымерской при церкви соборной Святое Пречистое“ і острозьким міщанином Остапом Авдіевичем. О. Авдіевич, забираючи свого сина 22 квітня 1613 р. зі школи додому, поміж іншими книжками взяв і вчителевий Ірмолой. Висловлюю подяку М. Кравченку, який вказав мені на цей документ.

⁵³ Ісаєвич Я. Джерела з історії української культури доби феодалізму. — Київ, 1972. — С. 58. У цьому листі (з 1616 р.) Й.—В. Рутського згадується про навчання в Афанасійвській колеґії хлопчика-острожанина (православного!).

⁵⁴ У листі Івана Підвисоцького від 11 листопада 1624 р., писаному церковнослов'янською мовою, читаємо: „У нас бо нунѣ ко западу сонцу надходящ мрак сѣвера неприязни омрачаеат. Державствуюци бо нами нам злоютѣ. Противно самым же и дѣлу нашему возбраняема немала понуждаема многа“ (див.: ЦНБ. — Від. рук. — Ч. 74/П20 — Арк. 102).

⁵⁵ 22 січня 1623 р. вона написала листа до руських бакалаврів, щоб не викладали по-польськи і по-латинськи, а лише по-руськи. Див.: Akta kościoła farnego ostrogskiego // Rocznik wołyński. — Równe, 1934. — Т. 3. — С. 210.

⁵⁶ Кошти на утримання вчителів академії, як і острозького шпиталю, були записані на Суразькому маєткові. Тому княжна в 1624 р. спершу половину суми (180 злотих) передала польській школі, відтак відібрала й решту.

⁵⁷ Віршований опис цієї події — „Лямент о утрапєню міщан острозьких“ — залишив учитель рівненської школи, який заховався під ініціалами МН (див.: Житецький П. Остроцька трагедія // ЗНТШ. — Львів, 1903. — Т. 51. — С. 1–24). Згадана вона у Львівському та Остроцькому літописах (Бевзо О. Львівський літопис і Остроцький літописець. — Київ, 1971. — С. 115, 138) та „Індіціумі“ (Вінниця, 1638 р.), опубл. в: АЮЗР. — Ч. 1. — Т. 8. — С. 797–798.

⁵⁸ Хижняк З. Києво-Могилянська академія. — Київ, 1988.

⁵⁹ Ешану А. Школа и просвещение в Молдавии (XV — нач. XVIII в.). — Кишенев, 1983. — С. 54–64.

⁶⁰ Рогов А. Школа и просвещение // Очерки русской культуры XVII века. — Москва, 1979. — Ч. 2. — С. 149–154.

⁶¹ Про його перебування в Дубнівському Спасівському монастирі (тоді ще православному) говорять К.Сакович (див.: АЮЗР. — Киев, 1893. — Ч. 1. — Т. 9. — С. 138).